

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΕΝΑΚΑΚΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Τέχνες Διαδίκτυο Δημιουργικότητα

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

ΤΕΡΑΕ ΑΠΘ

Εκδότης: Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πάροχος υπηρεσίας ePublishing: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης
και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ)

Copyright © 2024 Αντώνης Λενακάκης & οι συγγραφείς

Όλα τα δικαιώματα διατηρούνται

Σχεδιασμός και γραφιστική επιμέλεια: Άντια Αγγελίδου
Φωτογραφία εξωφύλλου: Θεατροπαιδαγωγική ομάδα *Paedagogus Ludens*,
Παιδαγωγική Σχολή ΑΠΘ

Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια
Creative Commons: Αναφορά Δημιουργού
Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια διανομή 4.0 Διεθνές

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση:
<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/artoc/catalog>

ISBN: 978-960-243-747-6

Για να παραθέσετε αυτή την εργασία: Λενακάκης, Α. (Επιμ.). (2024).
Τέχνες, διαδίκτυο και δημιουργικότητα: Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις και εφαρμογές.
ΤΕΠΔΕ ΑΠΘ. <https://doi.org/10.12681/sece-auth.209>

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΕΝΑΚΑΚΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Τέχνες
Διαδίκτυο
Δημιουργικότητα

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Τέχνες, διαδίκτυο και δημιουργικότητα στην εκπαίδευση	5
ΜΕΡΟΣ Α' - Θεωρητικά στηρίγματα	21
▪ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	21
Αρχές και πρακτικές εμπύχωσης ενός πολύτεχνου-θεατροπαιδαγωγικού εργαστηρίου	21
▪ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	40
Η θεατροπαιδαγωγική στο μουσείο	40
ΜΕΡΟΣ Β' - Καλές πρακτικές	69
▪ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	69
Τα 8 σχέδια μαθήματος	69
1. Αγάπη και οικογένεια	69
2. Σθένος και δύναμη	85
3. Φύση	102
4. Εργασία και βιομηχανία	117
5. Ο κόσμος μας	133
6. Επιστήμη και τεχνολογία	150
7. Ελευθερία	166
8. Πρόσφυγες και μετανάστες	182
▪ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	198
Μουσεία, διαδίκτυο και δημιουργικές δράσεις και εφαρμογές	198
▪ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	214
Άλλες διεθνείς καλές πρακτικές	214
1. Καλή πρακτική από την Αγγλία I, <i>Τέχνη και επικοινωνία</i>	215
2. Καλή πρακτική από την Αγγλία II, <i>Διερευνώντας την τέχνη μέσα στην τάξη</i>	239
3. Καλή πρακτική από την Αγγλία III, <i>Τέχνη και παγκόσμια εκπαίδευση</i>	266
4. Καλή πρακτική από τη Σουηδία, <i>Τέχνη και εμπύχωση αντικειμένου</i>	304
5. Καλή πρακτική από την Ιταλία, <i>Οι 8 θεματικές για παιδιά 4-6 χρονών</i>	314
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	339
▪ Δράσεις διάχυσης του προγράμματος	339
▪ Βιβλιογραφία και ιστογραφία για περαιτέρω μελέτη	405

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τέχνες, διαδίκτυο
και δημιουργικότητα
στην εκπαίδευση

Αντώνης Λενακάκης

Η πρόσβαση στην τέχνη και την καλλιτεχνική δημιουργία αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα κάθε πολίτη και στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης των κοινωνιών είναι επιτακτική η ανάγκη προστασίας και υπεράσπισής του. Η σημαντική συμβολή των τεχνών στην εκπαίδευση για την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών¹ σε όλο τον κόσμο έχει διερευνηθεί και τεκμηριωθεί εκτενώς σε πολλά βιβλία και άρθρα.

Σκοπός αυτού του τόμου είναι να προσφέρει περαιτέρω εικόνα και γνώση στο πεδίο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, έχοντας κατά νου τη σημασία της τέχνης τόσο για τους δημιουργούς όσο και για τους αποδέκτες. Στον πυρήνα των προσεγγίσεων και των δράσεων που περιγράφονται και αναλύονται διεξοδικά στον τόμο αυτό εδράζεται η διασύνδεση διαφορετικών μορφών τέχνης σε περιβάλλον ψηφιακό.

Η εν λόγω εστίαση αποσκοπεί στην ανάδειξη των απεριόριστων δυνατοτήτων προσωπικής και συλλογικής εμπειρίας και έκφρασης που προσφέρουν οι τέχνες, επιτυγχάνοντας την υπέρβαση της σύντομης αισθητικής απόλαυσης ή και της συγκίνησης των συμμετεχόντων από την επαφή τους με την καλλιτεχνική δημιουργία.

Ο πρώτος κεντρικός άξονας του τόμου, η τέχνη, ως τόπος και τρόπος κοινωνικής κριτικής και δράσης, τοποθετεί τον άνθρωπο στο επίκεντρο και σημειώνει την πολιτική του διάσταση ως μέρος της κοινωνίας και του περιβάλλοντός του (Ioannidou, 2024· Ραβίλου, 2020). Η τέχνη αντανακλά την κοινωνία, σημειώνει κοινωνικά ζητήματα ή και αντιλήψεις κάθε εποχής, αλλά συνάμα δημιουργεί έναν διαχρονικό «τόπο» ανακατασκευής και κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας· έναν «τόπο» αμφισβήτησης στερεοτύπων, επανανοηματοδότησης αντιλήψεων και καταστάσεων, έκφρασης ταυτοτήτων· εντέλει, έναν «τόπο» όπου ακούγεται η «φωνή» και ενδυναμώνονται διαφορετικοί άνθρωποι, με μορφές και σύμβολα που χρησιμοποιούν και υπερβαίνουν το καθημερινό και το κοινά οικείο (Λενακάκης & Κανάρη, 2023).

Στο ίδιο πνεύμα και σε άλλη μελέτη μας (Λενακάκης & Παρούση, 2019) έχουμε υποστηρίξει πως οι τέχνες στην εκπαίδευση, εδώ και τριάντα χρόνια, δεν αποτελούν πια ένα παράλληλο εκπαιδευτικό σύμπαν προς αυτά των θετικών και των ανθρωπιστικών επιστημών. Ειδικότερα, οι τέχνες στην εκπαίδευση έχουν αναδειχθεί σε κεντρικό και ενοποιητικό μοχλό μιας εκπαιδευτικής ολοκλήρωσης, η οποία

¹ Η επιλογή στον παρόντα τόμο της χρήσης ουσιαστικών «ο μαθητής, ο εκπαιδευτικός, ο καλλιτέχνης» κ.λπ. αφορά τον άνθρωπο μαθητή, εκπαιδευτικό, καλλιτέχνη κ.λπ., και επομένως θεωρούμε αφενός πως αντιπροσωπεύει όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως φύλου και ταυτότητας φύλου, αφετέρου διευκολύνει την ανάγνωση του κειμένου καθιστώντας το περισσότερο προσβάσιμο σε διαφορετικούς αναγνώστες.

στοχεύει στον μετασχηματισμό των κοινωνικών δομών μέσω της εκπαίδευσης και όχι στη στείρα αναπαραγωγή τους. Άλλωστε, η μάθηση διά των τεχνών δημιουργεί στον μαθητή βιωματικές συνθήκες πρόσληψης και πολυαισθητηριακής ευαισθητοποίησης και ενισχύει τα δημιουργικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του (Fox & Schirrmaher, 2012· Σωτηροπούλου-Ζορμπαλά, 2020). Οι τέχνες μπορούν να πυροδοτήσουν τη δημιουργικότητα και τη φαντασία, οδηγώντας άτομα και κοινωνίες να αντιμετωπίσουν καίρια προβλήματα, αναζητώντας καινοτόμες λύσεις (OECD, 2019).

Η μετασχηματιστική λειτουργία των τεχνών στην εκπαίδευση (και την κοινωνία) θα μπορούσε να ιδωθεί και να εκτιμηθεί και ως συμβολή σε μια *παιδαγωγική των τεχνών και της δημιουργικότητας*.

Το θεωρητικό υπόβαθρο του τόμου και η κεντρική στόχευση των σχεδίων διδασκαλίας που παρουσιάζουμε στο δεύτερο μέρος, αλλά και όλων των καλών και εφαρμοσμένων πρακτικών που συνθέτουν το σώμα του τόμου, αποσκοπούν στη δημιουργία γεφυρών και ταυτόχρονα εξόδων από το στενό και πολλές φορές ασφυκτικό και *ά-σχημο* πλαίσιο της αίθουσας του σχολικού περιβάλλοντος. Οι καθιερωμένες μορφές επικοινωνίας στην τάξη, οι διδακτικές θεωρήσεις και οι πρακτικές διδασκαλίας και μάθησης, η ύλη κ.ά. συγκροτούν τους γνωστούς κανόνες μιας *παιδαγωγικής της εκπαίδευσης*: μιας παιδαγωγικής που τείνει να ρυθμίζει την αλληλεπίδραση μέσω των πράξεων των υποκειμένων (Λενακάκης & Παρούση, 2019).

Δίπλα και πολλές φορές απέναντι σε αυτό το καθιερωμένο παιδαγωγικό στιλ διδασκαλίας και μάθησης πώς θα σας φαινόταν να εστιάζαμε και να αξιοποιούσαμε ως εκπαιδευτικοί και τις απροσδόκητες, αναπάντεχες αντιδράσεις και δράσεις των μαθητών μας, τις αποκλίνουσες και άγνωστες συμπεριφορές τους;

Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, τη σκυτάλη παίρνει η πρακτική της *ποίησης* και το ταξίδι μπορεί να συνεχίζεται σε ασαφείς προορισμούς. Σ' αυτά τα μονοπάτια, που είναι καταρχήν αναπόφευκτα, βρίσκει τον πρώτο ρόλο της η *παιδαγωγική των τεχνών*. Και αυτά τα μονοπάτια καλείται να πολλαπλασιάσει και να οργανώσει με βάση τους καλλιτεχνικούς κλάδους, μέσα στον χώρο της τάξης το αίτημα για την *εκπαίδευση στη δημιουργικότητα*.

Ο δεύτερος κεντρικός άξονας στον παρόντα τόμο είναι η δημιουργικότητα. Γνωρίζουμε ότι η δημιουργικότητα είναι μια κρίσιμη σημασίας δεξιότητα του 21ου

αιώνα, η ανάπτυξη της οποίας αποτελεί στόχο των προγραμμάτων σπουδών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης διεθνώς (OECD, 2019, 2023). Τα ερευνητικά αποτελέσματα των τελευταίων ετών πιστοποιούν την άρρηκτη σχέση μεταξύ των τεχνών και της ανάπτυξης της δημιουργικότητας (Beaulieu, 2022). Αν η δημιουργικότητα αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να προσφέρει νέες προοπτικές, να παράγει νέες και ουσιαστικές ιδέες, να διαπραγματεύεται ατομικά και κοινωνικά ζητήματα, να θέτει νέα ερωτήματα και να βρίσκει λύσεις σε δυσδιάκριτα προβλήματα (Beghetto, 2007), τότε οι τέχνες θα πρέπει να είναι αναπόσπαστο μέρος της εκπαίδευσης και της ζωής κάθε ανθρώπου, αφού υπάρχουν και επιβιώνουν επιδιώκοντας το «νέο», ακόμη κι αν αυτό το «νέο» είναι ασύμβατο με το «παλιό» (Cromptley, 2018· Λενακάκης & Παρούση, 2019).

Η δημιουργικότητα νοείται ως μια διαδικασία, η οποία οδηγεί σε κάποια μορφή δημιουργικής παραγωγής και χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και αποτελεσματικότητα, ενώ μπορεί να συνδυάζει ιδέες ή υλικά με νέους τρόπους (Mullet et al., 2016· Runco & Jaeger, 2012). Συνδέεται άμεσα με τη φαντασία, την καινοτομία, την επίλυση προβλημάτων και την αποκλίνουσα σκέψη, αλλά η πολύπλευρη φύση της καθιστά δύσκολο το εγχείρημα να την ορίσει κάποιος (Jordanous & Keller, 2016).

Μπορεί κανείς να πει ότι η επίλυση προβλημάτων, η εξεύρεση λύσεων και η παροχή πολύτιμης εργασίας μέσω της φαντασίας, της πρωτοτυπίας και της ευχέρειας απαιτούν δημιουργικό νου (Harvey & Berry, 2023· Lloyd-Cox et al., 2022· Said-Metwally et al., 2022). Η αξία της είναι πολιτιστικά, κοινωνικά αλλά και οικονομικά αδιαμφισβήτητη, εξ ου και η ένταξή της στους γενικούς εκπαιδευτικούς στόχους παγκοσμίως (OECD, 2019, 2023· Plucker et al., 2011).

Η δυναμική σχέση της εκπαίδευσης μέσω των τεχνών με τη δημιουργικότητα έχει επιβεβαιωθεί ερευνητικά (Hui et al., 2015). Η συμμετοχή των παιδιών σε καλλιτεχνικές δράσεις ενισχύει την καλλιέργεια της αποκλίνουσας σκέψης τους (Bancroft et al., 2008· Craft, 2003· Wilson, 2005). Στο ίδιο πνεύμα, εντοπίζεται ισχυρή σχέση μεταξύ της ενασχόλησης με τις τέχνες και την ανάπτυξη της φαντασίας (Harland et al., 2000), την κατανόηση σύνθετων εννοιών και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την εξεύρεση λύσεων σε προβληματικές καταστάσεις. Σε ένα πολύτεχνο εργαστήρι το παιχνίδι με τις μορφές εξασφαλίζει μοναδικές πολυαισθητηριακές εμπειρίες μάθησης και ζωής για το μικρό παιδί (Joss & Lehmann, 2016· Λενακάκης & Παρούση, 2019). Στο παιδί που πειραματίζεται με τις μορφές στο παιχνίδι του εξασφαλίζονται ευκαιρίες να ανακαλύψει και να εκφράσει συναισθήματα, αγωνίες και σκέψεις. Ταυτόχρονα, η ίδια εμπειρία παρέχει τη δυνατό-

τητα ειδικά στο μικρό παιδί να καθρεφτιστεί στο δημιούργημά του, να νιώσει την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα του προσώπου του και να αναπτυχθεί (Dunn & Wright, 2015· Harris, 2021· Lenakakis et al., 2022).

Ο τρίτος κεντρικός άξονας του τόμου είναι το διαδίκτυο και τα ψηφιακά μέσα. Οι τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας και τα νέα μέσα (Σοφός et al., 2017) δημιουργούν νέες διδακτικές προκλήσεις και νέες μαθησιακές εμπειρίες για τους μαθητές σε όλες τις βαθμίδες και τις μορφές εκπαίδευσης.

Στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο παρατηρούμε τα τελευταία χρόνια μια στροφή στην ψηφιοποίηση σημαντικών τομέων της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Θέατρα, μουσεία, πινακοθήκες και άλλοι φορείς και ενώσεις πολιτισμού και τεχνών εμπλουτίζουν και ενδυναμώνουν την πολιτισμική εμπειρία με ποικίλα ψηφιακά μέσα (διαδραστικές ιστοσελίδες, ψηφιοποίηση συλλογών), διευρύνοντας το κοινό τους και παρέχοντάς του ποικίλες/διαφοροποιημένες ευκαιρίες ψυχαγωγίας και μάθησης.

Απέναντι σε αυτή την ολοένα και αυξανόμενη τεχνολογική επικράτηση όλων των μορφών επικοινωνίας και καθημερινής ζωής, αναπτύσσεται ένας φόβος –ο οποίος εγείρει συναφείς αντιστάσεις– για τη χρήση και την αξιοποίηση των νέων μέσων στην εκπαιδευτική, καλλιτεχνική και ευρύτερα κοινωνική πραγματικότητα. Οι εν λόγω αντιστάσεις στηρίζονται στη γενικότερη πεποίθηση ότι μέσω των νέων μέσων κλονίζεται η βιωματική σχέση του ανθρώπου με τη δημιουργία γενικά και ειδικά με την καλλιτεχνική δημιουργία (Lee, 2022). Και αυτό συμβαίνει παρόλο που στη σύγχρονη τέχνη υπάρχουν πολλά παραδείγματα καλλιτεχνών που αξιοποιούν τις τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα για νέες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας και έκφρασης. Απέναντι σε έναν ενδεχόμενο κίνδυνο του «ψηφιακού δυϊσμού» (Αναστασιάδης, 2005), δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε τις απεριόριστες δυνατότητες και τις ευκαιρίες για μάθηση, επικοινωνία και έκφραση που μας παρέχουν τα νέα μέσα (Ioannidou, 2014· Κλαδάκη & Μαστροθανάσης, 2023). Σε πρακτικό επίπεδο, βέβαια, και έχοντας πρόσφατο το βίωμα του αποκλεισμού σε κάθε οικειοποιημένη και πολιτισμικά βιωμένη έκφραση κοινωνικής ζωής, λόγω του covid-19, δεν μπορούμε να ξεχάσουμε τις απεριόριστες νέες δυνατότητες που μας εξασφάλισαν τα ψηφιακά μέσα. Παρατηρούμε πως οι δυνατότητες επισκεψιμότητας π.χ. των μουσείων και άλλων χώρων πολιτισμικής αναφοράς διευρύνονται και μαζί και η πολιτισμική εμπειρία του επισκέπτη, κάθε επισκέπτη. Η εικονική περιήγηση ενός μουσείου που βρίσκεται σε ένα άλλο μέρος του κόσμου οποιαδήποτε στιγμή της

ημέρας δημιουργεί νέα δεδομένα επικοινωνίας, μάθησης και συμμετοχής. Σε αυτό το νέο περιβάλλον, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, πάντως, να διερευνηθούν οι «προσωπικές γεωγραφίες», σύμφωνα με την Gallagher et al. (2020), των ψηφιακών περιηγητών και κατά πόσο αυτή η ευκολία αλλαγής τόπων ευνοεί μια οποιαδήποτε διασύνδεση με τον άλλο που βρίσκεται δίπλα μας ή τον άλλο δικό μας εαυτό.

Έννοιες, όπως προσβασιμότητα, βιωματικότητα, ψυχαγωγία, μάθηση και διδασκαλία, αποκτούν σε ψηφιακά περιβάλλοντα νέα σημαίνόμενα. Αυτό που μπορούμε να κρατήσουμε σε έναν βαθμό στο νέο πεδίο των ψηφιακών γραμματισμών είναι ένας διαφαινόμενος εκδημοκρατισμός της μάθησης αλλά και κάθε περιβάλλοντος επικοινωνίας και ψυχαγωγίας.

Τα νέα μέσα λειτουργούν ως σανίδα σωτηρίας σε πολλούς και διαφορετικούς πληθυσμούς εξασφαλίζοντας εύκολη και με χαμηλά κόστη επικοινωνία. Μουσεία και χώροι πολιτισμού, θέατρα και μουσικές αίθουσες αναβάθμισαν και εξέλιξαν τον τεχνολογικό εξοπλισμό τους, προκειμένου, από απόσταση, να μπορεί κάποιος να απολαμβάνει όχι μόνο υπηρεσίες (βλ. τις διαδικαστικές απλουστεύσεις σε επίπεδο διοίκησης του κράτους, όπως gov.gr) αλλά και σε επίπεδο πρόσληψης των θεαμάτων και καλλιτεχνικών δρώμενων.

Σε εκπαιδευτικό πλαίσιο πληθαίνουν οι συζητήσεις για την κατάκτηση νέων γραμματισμών από τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς. Έρευνες που μελετούν τη χρήση ψηφιακών μέσων διδασκαλίας και μάθησης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση διαπιστώνουν κατά την περίοδο της πανδημίας, λόγω covid-19, αύξηση στα δίκτυα συνεργασίας και αλληλεπίδρασης μεταξύ καθηγητών και φοιτητών (Irugalbandara, 2021· Σουλιώτου & Κανάρη, 2022). Παράλληλα, ωστόσο, διαπιστώνονται σημαίνουσες απόπειρες διερεύνησης καινοτόμων ιδεών για τη διδασκαλία και τη μάθηση σε συνθήκες εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Ένας λόγος για τον οποίο γίνεται τόση συζήτηση γύρω από τη διαδικτυακή μάθηση είναι ότι υπάρχουν πολλά και σημαντικά οφέλη. Τα πιο σημαντικά από αυτά είναι ότι η μάθηση μέσω διαδικτύου είναι συμπεριληπτική, άμεσα προσβάσιμη και παρέχει ευελιξία στον εκπαιδευόμενο να προσαρμόζει το μάθημα στις δικές του ανάγκες (Castro & Tumibay, 2021). Δεν είναι τυχαία η έμφαση που δίνεται σήμερα στις ενέργειες για την προσβασιμότητα του περιεχομένου του παγκόσμιου ιστού για διαφορετικές ομάδες πληθυσμού, όπως τα άτομα με αναπηρία, ώστε να μην αποκλείεται κανένας από τις νέες δυνατότητες και ευκαιρίες που προσφέρει η εποχή μας (Λενακάκης & Κανάρη, 2023). Στο ίδιο πνεύμα, αυτό που με έμφαση τονίζουν οι πρόσφατες έρευνες που ασχολούνται με τη αξιοποίηση του διαδικτύου σε εκπαιδευτικό πλαίσιο είναι η σημασία του ίδιου του ανθρώπινου παράγοντα

και του κατάλληλου εκπαιδευτικού σχεδιασμού (Castro & Tumibay, 2021), δηλαδή η δημιουργία κατάλληλων περιβαλλόντων μάθησης που τηρούν, μεταξύ άλλων, τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Στη νέα αυτή κίνηση απαιτούνται διασυνδέσεις, γέφυρες και τρόποι επικοινωνίας μεταξύ της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, της σχολικής τάξης με τους χώρους τέχνης και πολιτισμού. Ο κίνδυνος να χαθεί κανείς στις απεριόριστες δυναμικά εκπαιδευτικές ευκαιρίες που παρέχονται από τα μουσεία π.χ., μέσω του διαδικτύου ή να εστιάσει κυρίως στην πληροφορία και λιγότερο στην ίδια τη δημιουργική έκφραση του παιδιού είναι υπαρκτός (Τρούλη, 2022). Ωστόσο, η γνώση και ο παιδαγωγικός σχεδιασμός συμβάλλουν στην ουσιαστική εκπαιδευτική αξιοποίηση των δυνατοτήτων αυτών με τους εκπαιδευτικούς να αναδεικνύονται σε εμπνευσμένους ενορχηστρωτές της μαθησιακής διαδικασίας οδηγώντας τα παιδιά σε νέους δρόμους σκέψης, κατανόησης του κόσμου, έκφρασης και δημιουργίας.

Μέσα, λοιπόν, από συγκεκριμένες διδακτικές προτάσεις που αξιοποιούν τα ψηφιακά μέσα επιδιώκουμε στον παρόντα τόμο να πετύχουμε τη σύνδεση του εκπαιδευτικού και του μαθητή με την τέχνη και την καλλιτεχνική δημιουργία. Οι θεωρήσεις και οι καλές πρακτικές που αναπτύσσουμε εκτιμούμε πως εμπλουτίζουν τις σχετικές με την τέχνη παιδαγωγικές πρακτικές. Δημιουργούν, δηλαδή, γέφυρες και διασυνδέσεις στη βάση συγκεκριμένων διδακτικών παραδειγμάτων και θεματικών ανάμεσα στην τέχνη, τα νέα μέσα και την εκπαίδευση για καθολικές αξίες και θέματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους διαχρονικά.

Η πρότασή μας δεν υποκαθιστά την επίσκεψη με φυσική παρουσία ενός επισκέπτη σε έναν χώρο πολιτισμικής αναφοράς και δεν υποστηρίζει την καθολική επικράτηση ψηφιακών περιβαλλόντων μάθησης, διδασκαλίας και επικοινωνίας. Με την έννοια αυτή, το βίωμα από την επίσκεψη, για παράδειγμα, ενός θεατή στον χώρο ενός θεάτρου για να παρακολουθήσει μια παράσταση, δεν υποκαθίσταται ούτε ανταλλάσσεται ούτε συγκρίνεται. Πρόκειται για διαφορετικής αξίας προσλήψεις και βιωματικές εμπειρίες, χωρίς να αγνοούμε ούτε να υποτιμούμε τις παραδοσιακές μεθόδους και εκπαιδευτικές πρακτικές. Οι νέες και αναδυόμενες τεχνολογίες στην πολιτισμική κληρονομιά (Μπούνια & Καταπότη, 2021) δημιουργούν ασφαλώς ζητήματα αυθεντικότητας της μαθησιακής και γενικότερα πολιτισμικής εμπειρίας και δεν υποκαθιστούν ούτε την άμεση εμπειρία από το αυθεντικό αντικείμενο ούτε το βίωμα του ίδιου του μουσειακού χώρου (Γιαννούτσου, 2015). Στο ίδιο πνεύμα, η πρότασή μας και τα σχέδια μαθημάτων δεν αποτελούν «οδηγούς-συνταγές» για τους εκπαιδευτικούς.

Λαμβάνοντας υπόψη μας τις σύγχρονες τάσεις στη διδακτική μεθοδολογία και τις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης επιδιώκουμε, εντέλει, να ενθαρρύνουμε και να εμπνεύσουμε τους επαγγελματίες της εκπαίδευσης να αναλαμβάνουν πολύτεχνες συνέργειες και δράσεις και να συνεχίζουν να δημιουργούν συναρπαστικές εμπειρίες μέσω των τεχνών για τους μαθητές τους και τους ίδιους.

Σε αυτού του είδους την αισθητική και μαθησιακή εμπειρία, εκτιμούμε πως ο ρόλος των εκπαιδευτικών, ειδικά εκείνων που αξιοποιούν καλλιτεχνικά εργαλεία και πρακτικές στο μάθημά τους, είναι καταλυτικός στη δημιουργία κοινωνικά εμπλεκόμενων μαθησιακών περιβαλλόντων και στην καλλιέργεια πολιτισμικά ενημερων και ευαίσθητων πολιτών, ειδικά όταν πρόκειται για εξ αποστάσεως, υβριδικές μορφές μάθησης (Davis & Phillips, 2021).

Στο πλαίσιο των παραπάνω συζητήσεων για την τέχνη στην εκπαίδευση σήμερα, η προσέγγισή μας «δείχνει» συγκεκριμένα παραδείγματα και βασικές αρχές και πρακτικές διασύνδεσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας με τη σχολική τάξη και τη μαθησιακή διαδικασία. Οι προτάσεις μας, τις οποίες παρουσιάζουμε στο Β΄ μέρος του τόμου, συνομιλούν, μεταξύ άλλων, με τα παραγόμενα κείμενα και τις δράσεις που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο ενός ευρωπαϊκού προγράμματος με τίτλο **«Get Creative With Art Online»** / «Γίνε δημιουργικός με την τέχνη στο διαδίκτυο» (Erasmus+ Key Action 227 - 2020-1-UK01-KA227-SCH-094566). Επρόκειτο για ένα διετές (2021-2023) χρηματοδοτούμενο ευρωπαϊκό πρόγραμμα, για την υλοποίηση του οποίου συνεργάστηκαν τέσσερις φορείς εκπαίδευσης από τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες και συγκεκριμένα: ο οργανισμός Global Learning Association από το Ηνωμένο Βασίλειο –που ήταν και ο συντονιστής φορέας του προγράμματος–, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα, ο οργανισμός CEE AUTO-LEARN από τη Σουηδία και ο οργανισμός CREWATIVE από την Ιταλία. Σκοπός του προγράμματος ήταν να υποστηρίξει έμπρακτα την αξιοποίηση των τεχνών στην εκπαίδευση και να ευνοήσει την καλλιέργεια της αγάπης για την τέχνη μέσα από τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού σε ψηφιακή μορφή για εκπαιδευτικούς και μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Στις δράσεις και στα υλικά του προγράμματος συμπεριλαμβάνονται μεταξύ άλλων οκτώ σχέδια μαθημάτων με έργα τέχνης από μουσεία και πινακοθήκες των χωρών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα σχετικά με τις αντίστοιχες οκτώ θεματικές:

- (1) αγάπη και οικογένεια, (2) σθένος και δύναμη, (3) φύση,
- (4) εργασία και βιομηχανία, (5) ο κόσμος μας, (6) επιστήμη και τεχνολογία, (7) ελευθερία και (8) μετανάστες και πρόσφυγες.

Στο υλικό του προγράμματος συμπεριλαμβάνονται, επίσης, και δράσεις διάχυσης όπως ημερίδες, διαλέξεις και σεμινάρια σε εκπαιδευτικούς, η δημιουργία καλών πρακτικών από τους εταίρους που συνδέουν την εκπαίδευση με τα ψηφιακά μέσα, τις νέες τεχνολογίες, με τα μουσεία και με χώρους πολιτισμικής αναφοράς.

Η μεθοδολογία δημιουργίας του υλικού στηρίζονταν σε διαφορετικά φίλτρα, εθνικά, πολιτισμικά, καλλιτεχνικά και εκπαιδευτικά. Η διεπιστημονική και διακαλλιτεχνική συνεργασία ήταν από τις κεντρικές αρχικές και θεμελιώδεις αρχές του προγράμματος. Εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, θεωρητικοί των τεχνών και καλλιτέχνες, μουσειοπαιδαγωγοί και θεατροπαιδαγωγοί συνεργάζονταν, διά ζώσης και εξ αποστάσεως, για τουλάχιστον δύο χρόνια, σε οριζόντιο και κάθετο άξονα, δηλαδή αφενός μεταξύ των μελών κάθε χώρας χωριστά, αφετέρου μεταξύ των μελών και των τεσσάρων χωρών. Μέρος της διαδικασίας παραγωγής και οριστικοποίησης των σχεδίων διδασκαλίας ήταν η πιλοτική εφαρμογή τους και στις τέσσερις χώρες σε εκπαιδευτικούς και σε διαφορετικούς χώρους τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης. Οι αξιολογικές κρίσεις των εκπαιδευτικών και των ειδικών που εφάρμοσαν τα σχέδια διδασκαλίας λήφθηκαν υπόψη, εμπλούτισαν και στερέωσαν την τελική έκδοση των σχεδίων, έτσι όπως τα παραθέτουμε στον παρόντα τόμο. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και για την εκπόνηση των συμπληρωματικών υλικών, των ερευνητικών εργαλείων αλλά και των δράσεων διάχυσης του προγράμματος που παραθέτουμε στο παράρτημα του τόμου.

Το παραχθέν εκπαιδευτικό και άλλο υλικό είχε ως στόχους:

- να ενισχύσει την κριτική επεξεργασία και την κατανόηση πανανθρώπινων αξιών, κοινωνικών ζητημάτων και πτυχών του πολιτισμού και του περιβάλλοντος μέσα από τις τέχνες,
- να αναπτύξει τη δημιουργικότητα, την κριτική σκέψη και την καλλιέργεια αξιών,
- να ενδυναμώσει τους εκπαιδευτικούς και να ενισχύσει τη σχέση χώρων πολιτισμικής αναφοράς και σχολείου με τη χρήση ψηφιακού υλικού και
- να διασυνδέσει καλλιτεχνικά αντικείμενα, όπως τις εικαστικές με τις παραστατικές τέχνες, και τη μουσειακή εκπαίδευση.

Ο τόμος αποτελείται από δύο μέρη και το παράρτημα. Στο εξώφυλλο κάθε ενότητας περιλαμβάνονται οι εκπονητές της, συγγραφείς και άλλοι συντελεστές.

Το **ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ** περιλαμβάνει δύο κεφάλαια. Το **πρώτο κεφάλαιο** συζητά τις βασικές αρχές και πρακτικές πάνω στις οποίες καλείται ο εκπαιδευτικός που αξιο-

ποιεί περιεχόμενα από τις τέχνες να αναστοχαστεί. Η έμφαση δίνεται στο θεατροπαιδαγωγικό εργαστήριο με διαπολιτισμικό προσανατολισμό, αφού το θέατρο ως πρακτική και συνθετική τέχνη ενσωματώνει αφενός διαφορετικές μορφές τέχνης, αφετέρου, ως παιδαγωγική, τοποθετεί στο επίκεντρο τον μαθητή που είναι ταυτόχρονα και δημιουργός και δημιούργημα (ρόλος). Στο ίδιο κεφάλαιο οριοθετούνται έννοιες και αναπτύσσονται θεατροπαιδαγωγικές πρακτικές με στόχο την πολυαισθητηρική μάθηση, έκφραση και επικοινωνία.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο**, η θεατροπαιδαγωγική ως καλλιτεχνική επιστήμη επισκέπτεται το μουσείο. Εδώ διερευνάται ο ρόλος που διαδραματίζει η θεατροπαιδαγωγική για την πραγμάτωση του εκπαιδευτικού ρόλου του μουσείου, μέσα από μια βιβλιογραφική και κριτική ανασκόπηση ελληνικών και ξένων ερευνών της τελευταίας εικοσαετίας. Σκοπός της εν λόγω διερεύνησης είναι να συμβάλει στη μελέτη και στην ανάδειξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε μουσεία που είτε αξιοποιούν θεατροπαιδαγωγικές πρακτικές είτε αποτελούν εξ ολοκλήρου θεατροπαιδαγωγικά προγράμματα. Στα αποτελέσματα της έρευνας διακρίνονται τρεις κεντρικές τάσεις που διερευνούν και επιβεβαιώνουν τη μορφοπλαστική αξία της θεατροπαιδαγωγικής στην ενίσχυση του μουσείου αφενός ως τόπου μάθησης και γνώσης και αφετέρου ως τόπου ενεργητικής συμμετοχής του επισκέπτη και κοινωνικής εξάσκησής του. Το κεφάλαιο κλείνει με παρατηρήσεις για τον καθοριστικό ρόλο του επιμορφωμένου θεατροπαιδαγωγού/μουσειοπαιδαγωγού στην ευδοκίμηση κάθε μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος που αξιοποιεί θεατροπαιδαγωγικές πρακτικές.

Το **ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ** είναι αφιερωμένο στις καλές πρακτικές που δημιουργήθηκαν από τους τέσσερις εταίρους στο πλαίσιο του προγράμματος «Γίνε δημιουργικός με την τέχνη στο διαδίκτυο».

Στις οκτώ πρώτες ενότητες του μέρους αυτού παρατίθενται τα οκτώ σχέδια διδασκαλίας για τις αντίστοιχες οκτώ θεματικές. Σε αυτά ο εκπαιδευτικός θα παρακολουθήσει αναπτυγμένες όλες τις θεωρητικές και μεθοδολογικές απαρχές του σχεδίου στη βάση της θεματικής που διαπραγματεύεται κάθε φορά. Κάθε σχέδιο, δηλαδή, ξεκινάει με ένα θεωρητικό μέρος, όπου παρουσιάζονται οι κεντρικές έννοιες και οι καθολικές αξίες που θεραπεύονται, όπως η αγάπη, η φύση, η ελευθερία κ.ά. Στη συνέχεια, εμπλέκονται επιλεγμένα εικαστικά έργα από όλες τις συμμετέχουσες χώρες (Μ. Βρετανία, Σουηδία, Ιταλία και Ελλάδα) και ένας προτεινόμενος τρόπος διαμεσολάβησής τους με ενδεικτικές ερωτήσεις, με γλωσσικές, εικαστικές και θεατροπαιδαγωγικές δραστηριότητες και, στο τέλος, με πρόσθετες πηγές για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Κάθε σχέδιο, τέλος, συνοδεύεται και από έναν υπερσύνδεσμο ο οποίος οδηγεί σε μια παρουσίαση (pptx) που έχει

ετοιμαστεί, για να την κατεβάσει ο εκπαιδευτικός και να την παρουσιάσει στους μαθητές του.

Μετά την παρουσίαση των οκτώ σχεδίων διδασκαλίας ακολουθεί η ενότητα **«Μουσεία, διαδίκτυο και δημιουργικές δράσεις και εφαρμογές»**, μια σημαντική συμπλήρωση των οκτώ θεματικών-σχεδίων με πρόσθετες πηγές και εκπαιδευτικό υλικό. Ο στόχος αυτής της ενότητας είναι να ενθαρρύνει τους εκπαιδευτικούς να αξιοποιήσουν το υλικό αυτό στις τάξεις τους, αφού θα βρουν, ενδεικτικά, συνδέσμους μουσείων τέχνης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και χρήσιμες πληροφορίες για τη σύνδεση μουσείου και σχολείου, την αξιοποίηση τεχνών στην τυπική και μη τυπική εκπαίδευση και μέσω του διαδικτύου.

Στο τέλος του δεύτερου μέρους παρατίθενται **πέντε ακόμη καλές πρακτικές από τους εταίρους του προγράμματος**, στην αγγλική γλώσσα, ως εξής: Από τους Άγγλους εταίρους έχουμε τρία κείμενα σχετικά με την τέχνη και την επικοινωνία, τις τεχνικές ανακάλυψης της τέχνης στη σχολική τάξη και τη σχέση της τέχνης με την παγκόσμια εκπαίδευση. Από τους Σουηδούς εταίρους έχουμε ένα παράδειγμα εμπύχωσης με ψηφιακά μέσα ενός πίνακα ζωγραφικής και, τέλος, από τους Ιταλούς συνεργάτες μας έχουμε ένα κείμενο που συζητά τρόπους εφαρμογής των οκτώ θεματικών των σχεδίων μαθημάτων σε παιδιά 4-6 χρονών.

Στο **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ** συγκεντρώνουμε μία ενότητα με υλικό από τη διάχυση του προγράμματος και έναν κατάλογο με βιβλία, άρθρα και ιστοσελίδες που κρίναμε χρήσιμα για τον εκπαιδευτικό που επιθυμεί να εμβαθύνει παραπάνω στη θεματική του τόμου.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη εισαγωγή στον τόμο, δεν θα ήθελα να παραλείψω να μνημονεύσω τους συνδημιουργούς και τους συντελεστές αυτού του πονήματος και να τους ευχαριστήσω θερμά.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τις συνεργάτιδές μου στο ΑΠΘ, τη Χαρά Κανάρη, τη Μαρία Κολτσίδα και τη Νάσια Χολέβα, που με τις ευφυείς, ειδικές και δημιουργικές ματιές τους συντρόφευσαν το πρόγραμμα από τη σύλληψή του έως την ολοκλήρωσή του. Πολλά ευχαριστώ οφείλω και στους συναδέλφους εταίρους από την Αγγλία, τη Σουηδία και την Ιταλία, με τους οποίους πορευτήκαμε μαζί για πάνω από τρία χρόνια. Εξίσου σημαντικοί για την υλοποίηση αφενός του προγράμματος αφετέρου των υλικών του τόμου είναι, όμως, και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί που εφάρμοσαν τις πρακτικές που προτείναμε και έλαβαν μέρος στις επιμορφώσεις μας, εξασφαλίζοντάς μας καίριες επισημάνσεις και καθιστώντας τις εν λόγω πρακτικές καλές. Τους ευχαριστώ θερμά γι' αυτή τους τη θερμή ανταπόκριση και μαζί με αυτούς ευχαριστώ και τους διευθυντές των σχολείων που

φιλοξένησαν τις επιμορφώσεις για το πρόγραμμα, καθώς και τους συναδέλφους ακαδημαϊκούς, τους ειδικούς του πολιτισμού, των τεχνών και της εκπαίδευσης και τους φοιτητές μας που υποστήριξαν τόσο ένθερμα τις δράσεις μας. Από αυτή την ομάδα δεν μπορώ να μην μνημονεύσω ονομαστικά και να ευχαριστήσω θερμά τη Μάρθα Ιωαννίδου και τον Τάσο Παπά για τη φροντίδα και την αγάπη τους. Κλείνοντας, ευχαριστώ θερμά το Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του ΑΠΘ καθώς και το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης για την υποστήριξη σε κάθε μας αίτημα.

Ως μεγάλη ομάδα των δημιουργών του παρόντος τόμου, ευχόμαστε η συλλογή αυτή να αποτελέσει έμπνευση για πολύτεχνες διδασκαλίες και δράσεις και, στο πνεύμα αυτό, σας προτρέπουμε να απολαύσετε εδώ στιγμιότυπα από μια κεντρική πολύτεχνη δράση του προγράμματος.

Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 2024

Αντώνης Λενακάκης

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδης, Π. (2005). Νέες τεχνολογίες και εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην υπηρεσία της διά βίου μάθησης: Προς μια νέα «κοινωνική συμφωνία» για την άρση των συνεπειών του «ψηφιακού διίσμου». Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης «Παιδαγωγικές και Τεχνολογικές Εφαρμογές»* (σσ. 11-13). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Ελληνικό δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης.
- Bancroft, S., Fawcett, M., & Hay, P. (2008). Bancroft, S., Fawcett, M., & Hay, P. (2008). *Researching children researching the world: 5x5x5= creativity*. Trentham Books.
- Beaulieu, D. F. (2022). Creativity in science, engineering, and the arts: A study of undergraduate students' perceptions. *Journal of Creativity*, 32(3), 100035. <https://doi.org/10.1016/j.jyoc.2022.100035>
- Beghetto, R. A. (2007). Does creativity have a place in classroom discussions? Prospective teachers' response preferences. *Thinking skills and creativity*, 2(1), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2006.09.002>
- Bryce, J., Mendelovits, J., Beavis, A., McQueen, J., & Adams, I. (2004). Evaluation of school-based arts education programmes in Australian schools. https://research.acer.edu.au/policy_analysis_misc/3
- Γιαννούτσου, Ν. (2015). Αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων στη μουσειοπαιδαγωγική. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 225-52). Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/712>
- Castro, M. D. B., & Tumibay, G. M. (2021). A literature review: Efficacy of online learning courses for higher education institution using meta-analysis. *Education and Information Technologies*, 26, 1367-85. <https://doi.org/10.1007/s10639-019-10027-z>
- Craft, A. (2003). Creative thinking in the early years of education. *Early Years*, 23, 143-54.
- Craft, A. (2011). Approaches to creativity in education in the United Kingdom. In J. Sefton-Green, P. Thomson, K. Jones, & L. Bresler (Eds.), *The Routledge international handbook of creative learning* (pp. 129-39). Routledge.
- Cropley, A. (2018). Research as artisanship versus research as generation of novelty: The march to nowhere. *Creativity Research Journal*, 30(4), 323-28. <https://doi.org/10.1080/10400419.2018.1500190>
- Davis, S., & Phillips, L. G. (2020). Teaching during COVID 19 times—The experiences of drama and performing arts teachers and the human dimensions of learning. *NJ: Drama Australia Journal*, 44(2), 66-87. <https://doi.org/10.1080/14452294.2021.1943838>
- Dunn, J., & Wright, S. (2015). Signs, meaning and embodiment: Learning and pedagogy in the early years. In M. Fleming, L. Bresler, & J. O'Tool (Eds.), *The Routledge international handbook of the arts and education* (pp. 223-233). Routledge.

- Ewing, R., & Gibson, R. (2007). Creative teaching or teaching creatively? Using creative arts strategies in preservice teacher education. *Waikato Journal of Education*, 13, 161-79.
- Fox, J. E., & Schirrmacher, R. (2012). *Art and creative development for young children* (7th ed.). Wadsworth.
- Gallagher, K., Balt, C., Cardwell, N., & Charlebois, B. (2020). Response to COVID-19—losing and finding one another in drama: personal geographies, digital spaces and new intimacies. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 25(4), 638-44. <https://doi.org/10.1080/13569783.2020.1816817>
- Harland, J., Kinder, K., Lord, P., Stott, A., Schagen, I., Haynes, J., ... Paola, R. (2000). *Arts education in secondary schools: Effects and effectiveness*. National Foundation for Educational Research.
- Harris, P. L. (2021). Early constraints on the imagination: The realism of young children. *Child Development*, 92(2), 466-83. <https://doi.org/10.1111/cdev.13487>
- Harvey, S., & Berry, J. W. (2023). Toward a meta-theory of creativity forms: How novelty and usefulness shape creativity. *Academy of Management Review*, 48(3), 504-29. <https://doi.org/10.5465/amr.2020.0110>
- Hui, A. N., He, M. W., & Ye, S. S. (2015). Arts education and creativity enhancement in young children in Hong Kong. *Educational Psychology*, 35(3), 315-27. <https://doi.org/10.1080/01443410.2013.875518>
- Ioannidou, M. (2014). "Webism": A new art movement for e-generation children. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 2(2), 15-21. <https://doi.org/10.15604/ejss.2014.02.02.002>
- Ioannidou, M. (Ed.). (2024). *Teacher education delivery. Case studies*. Frederick University, Cyprus.
- Irugalbandara, A. I. (2021). The potential of Zoom technology for enabling creativity in the drama classroom through peer-assisted learning and group collaboration in pre service teacher education. *NJ: Drama Australia Journal*, 45(2), 144-59. <https://doi.org/10.1080/14452294.2021.2013630>
- Jordanous, A., & Keller, B. (2016). Modelling creativity: Identifying key components through a corpus-based approach. *PloS one*, 11(10), e0162959. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0162959>
- Joss, M., & Lehmann, J. (Eds.). (2016). *Theater der Dinge: Figuren- und Objekttheater, Lektion 7. Theater der Zeit*.
- Κλαδάκη, Μ., & Μαστροθανάσης, Κ. (Επιμ.). (2023). *Αναδυόμενες τεχνολογίες στο εφαρμοσμένο θέατρο και το εκπαιδευτικό δράμα*. Gutenberg.
- Λενακάκης, Α., & Κανάρη, Χ. (Επιμ.). (2023). *Πολιτισμός, τέχνες και συμπερίληψη. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εφαρμογές*. Σοφία.
- Λενακάκης, Α., & Παρούση, Α. (2019). *Η τέχνη του κουκλοθέατρου στην εκπαίδευση. Παιχνίδι συγκλίσεων και αποκλίσεων*. Gutenberg.
- Lee, H. (2022). Rethinking creativity: creative industries, ai and everyday creativity. *Media Culture & Society*, 44(3), 601-12. <https://doi.org/10.1177/01634437221077009>

- Lenakakis, A., Paroussi, A., & Tselfes, V. (2022). Puppet theatre in Greek preschool education: Kindergarten teacher views. *International Journal of Education and the Arts*, 23(12), 1-26. <http://doi.org/10.26209/ijea23n12>
- Lloyd-Cox, J., Pickering, A., & Bhattacharya, J. (2022). Evaluating creativity: How idea context and rater personality affect considerations of novelty and usefulness. *Creativity Research Journal*, 34(4), 373-90. <https://doi.org/10.1080/10400419.2022.2125721>
- Μπούνια, Α., & Καταπότη, Δ. (Επιμ.). (2021). *Αναδυόμενες τεχνολογίες και πολιτισμική κληρονομιά*. Αλεξάνδρεια.
- Moga, E., Burger, K., Hetland, L., & Winner, E. (2000). Does studying the arts engender creative thinking? Evidence for near but not far transfer. *Journal of Aesthetic Education*, 34, 91-104.
- Mullet, D. R., Willerson, A., Lamb, K. N., & Kettler, T. (2016). Examining teacher perceptions of creativity: A systematic review of the literature. *Thinking Skills and Creativity*, 21, 9-30. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2016.05.001>
- OECD. (2019). *Fostering students' creativity and critical thinking: What it means in school*. Educational Research and Innovation, OECD.
- OECD. (2023). *Supporting teachers to foster creativity and critical thinking: A draft professional learning framework for teachers and leaders*. Educational Research and Innovation, OECD.
- Oguz, A., & Sahin, A. E. (2014). The effect of creative drama on pre-service elementary teachers' achievement in art education course and interest in art. *International Journal of Progressive Education*, 10(3), 109-26.
- Pavlou, V. (2020). Art technology integration: Digital storytelling as a transformative pedagogy in primary education. *International Journal of Art & Design Education*, 39(1), 195-210. <https://doi.org/10.1111/jade.12254>
- Plucker, J. A., Waitman, G. R., & Hartley, K. (2011). Education and creativity. In M. A. Runco & S. R. Pritzker (Eds.), *Encyclopedia of creativity* (Vol. 2, pp. 435-40). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-375038-9.00086-8>
- Richards, R. (1996). Beyond Piaget: Accepting divergent, chaotic, and creative thought. *New Directions for Child Development*, 72, 67-86.
- Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity research journal*, 24(1), 92-6. <https://doi.org/10.1080/10400419.2012.650092>
- Σουλιώτου, Α., & Κανάρη, Χ. (2022). Ψηφιακές ξεναγήσεις μουσείων μοντέρνας και σύγχρονης τέχνης: Ενισχύοντας τη διαδραστικότητα και τη συμμετοχή φοιτητών-τριών στην τηλεεκπαίδευση. Στο Κ. Σκριάπας (Επιμ.), *Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς – EUROMED 2021. Πολιτισμός, Παιδεία, Έρευνα, Καινοτομία, Ψηφιακές Τεχνολογίες, Τουρισμός* (σσ. 1025-38). Δίκτυο «ΠΕΡΡΑΙΒΙΑ».
- Σοφός, Α., Αυγερινός, Ε., Καραμούζης, Π., Χριστοδουλίδου, Λ., & Δάρρα, Μ. (Επιμ.). (2017).

Εκπαίδευση με χρήση νέων τεχνολογιών. Παιδαγωγική αξιοποίηση ψηφιακών μέσων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Γρηγόρης.

Σωτηροπούλου-Ζορμπαλά, Μ. (2020). *Ενσωματώνοντας τις τέχνες στην εκπαίδευση*. Πεδίο.

Said-Metwaly, S., Taylor, C. L., Camarda, A., & Barbot, B. (2022). Divergent thinking and creative achievement. How strong is the link? An updated meta-analysis. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*.

<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/aca0000507>

Sawyer, R. K. (2010). Learning for creativity. In R. A. Beghetto & J. C. Kaufman (Eds.), *Nurturing creativity in the classroom* (pp. 172-90). Cambridge University Press.

Τρούλη, Σ. (2022). Μουσειακή μάθηση και νέες τεχνολογίες στην υπηρεσία της σχολικής τάξης. Το παράδειγμα των ελληνικών μουσείων στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στο Π. Αναστασιάδης & Κ. Κωτσίδης (Επιμ.), *ΤΠΕ, εξ αποστάσεως εκπαίδευση και δημιουργικότητα στο σχολείο του 21ου αιώνα* (σσ. 301-32). Ε.Δι.Β.Ε.Α., ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Wilson, A. (Ed.). (2005). *Creativity in primary education*. Learning Matters.

Zakaras, L., & Lowell, J. F. (2008). *Cultivating demand for the arts: Arts learning, arts engagement, and state arts policy*. RAND Corporation.